

tigated the activity and quitting from the political stage by the Socialist Revolutionary Party (PSR) rests in Poltava region in the 1922–1923th. There are determined the power repressive mechanisms, which was aimed to its complete destruction.

Key words: Ukrainian Socialist Soviet Republic, Poltava region, Bolsheviks, socialist-revolutionaries, Socialist Revolutionary Party, opposition, repressions, dictatorship.

Ю. В. Лісняк, О. О. Тітіка

МІСЦЕВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ В ДО- ТА ПІСЛЯОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОДИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

У статті проаналізовано процес перепрофілювання підприємств місцевого промислу на випуск військової продукції, хід та результати евакуації великої частини підприємств галузі, роботу неевакуйованих підприємств для потреб фронту. Узагальнено збитки, завдані галузі війною та окупацією.

Ключові слова: місцева промисловість, економіка України, товари широкого вжитку, евакуація.

Серед найважливіших проблем вітчизняної історії, які потребують подальшого поглибленого й неупередженого дослідження, важливе місце належить проблематиці повоєнного відродження промислового потенціалу України. Адже, незважаючи на те, що історія відбудови промисловості республіки в 1943–1950 рр. одержала доволі широке висвітлення в історіографії, дотепер малодослідженими залишаються чимало її аспектів. Це стосується зокрема історії відбудови тих галузей промислового комплексу республіки, які, хоча й не вважалися базовими для відновлення її потенціалу, але відігравали ключову роль у відродженні всієї економіки. Пояснюється це тим, що увага дослідників зосереджувалася переважно на історії відродження головних галузей важкої промисловості, насамперед, металургійної, вугільної, машинобудівної, енергетичної, хімічної. Втім, поза увагою залишалася, скажімо, місцева промисловість України, оскільки наявна в окремих публікаціях [1] інформація щодо неї мала фрагментарний характер і не відображала її дійсний стан та роль у вирішенні тогочасних економічних і соціальних проблем. Лише в останні роки зроблені перші кроки у справі комплексного дослідження цього сегменту промислового комплексу України [2]. Звідси, метою заявленої публікації є висвітлення питань, пов'язаних з функціонуванням місцевої промисловості України в доокупаційний період Німецько-радянської війни 1941–1945 рр., а також наслідками останньої й окупації для галузі.

У довоєнний період місцева промисловість мала значну питому вагу в загальному балансі економіки України. Вона була сукупністю підприємств, трестів, комбінатів, підпорядкованих Народному комісаріату місцевої промисловості УРСР (створений у вересні 1934 р.) і одночасно (крім підприємств республіканського підпорядкування) місцевим Радам. Підприємства місцевої промисловості, виготовляючи в широкому асортименті продукцію виробничого призначення та товари широкого вжитку, допомагали місцевим органам влади розв'язувати проблеми функціонування місцевого господарства та забезпечення потреб населення. Частина продукції використовували інші галузі промисловості республіки та сама місцева промисловість для свого подальшого розвитку.

На 1941 р. у підпорядкуванні Наркомату місцевої промисловості УРСР перебували 706 підприємств, з них 267 заводів республіканського й обласного підпорядкування та 439 районних та міських промкомбінатів, у складі яких функціонували 1978 цехів, майстерень і виробництв. Упродовж 1939–1941 рр. 56 найбільших заводів місцевої промисловості, які щорічно

виробляли продукції на 235 млн крб., перейшли у підпорядкування наркоматів союзної промисловості [3, 4, 29]. До найбільш технічно оснащених і провідних підприємств галузі належали: Будянський фаянсовий завод, річна потужність якого становила 56 млн одиниць різного посуду; Синельниківський завод «Комінтерн» з потужностями для щорічного виробництва 1500 тис. шт. сокир, 150 тис. шт. осей, 2 млн дюймів терпугів, 100 тис. шт. різного слюсарно-монтажного інструменту, 55 тис. шт. сікаторів, 85 тис. шт. садових ножів та інших товарів широкого вжитку; Дніпропетровський завод «Спартак», який упродовж року виробляв 10 тис. т листового металу, 5300 т лопат, 850 т оцинкованого посуду; обособувальні заводи в Павлограді, Молочанську, Чугуєві та Ніжині, які щорічно поставляли Червоній армії та сільському господарству до 40 тис. возів; галалітовий завод у Дніпропетровську та завод пластмас у Харкові, які щорічно випускали продукції на 36,3 млн крб.; Нижньодніпровський лавово-фарбовий та Криворізький суриканий заводи, які за рік виробляли 920 т білил, 2 тис. т різних фарб, 17 тис. т сурику; Чернігівська музична фабрика та музичний комбінат у Києві, котрі виробляли щорічно 400 тис. духовних музичних інструментів, 1,75 тис. піаніно, 13 тис. гармоній, 16 тис. барабанів, 7,5 тис. скрипок та 37 тис. дитячих музичних інструментів [3, 31–32] та ін.

У передвоєнному 1940 р. підприємства місцевої промисловості республіки виготовили продукції на 664 млн крб. [4, 365], у т.ч.: труб чавунних – 7204 т, листового металу – до 10 тис. т, сільськогосподарських машин – 14 674 шт. (віялок – 1089, соломорізок – 7304, жмихоподрібноначів – 1956, буржорізок – 489, кінних приводів до молотарок – 585 та ін.), запасних частин до тракторів та сільськогосподарських машин – на 5449 тис. крб., гідротурбін – 12 шт., котлів – загальним об'ємом 4131 м³, радіаторів – 2,8 тис. м, ланцюгів для комбайнів – 105,8 тис. м, возів та ходів до них – 35,7 тис. шт., цистерн – 2617 шт. загальним об'ємом 60,3 тис. м³, бочок металевих – 105,6 тис. шт., столових вагів – 54, 5 тис. шт., ліжок – 220 тис. шт., сокир – 698 тис. шт., лопат металевих – 2266 т, гвіздків – 4157 т, пічного литва – 3213 т, замків різних – 1266 тис. шт., металевих ложок та виделок – 1717, 3 тис. шт., фарфорово-фаянсового посуду – 77,3 млн. шт., металевого посуду – 1607 т, гончарного посуду – 267 тис. дкл., струнних інструментів – 474 тис. шт., гармоній та баянів – 30,5 тис. шт., піаніно – 3,6 тис. шт., гудзиків – 432,7 млн шт., олівців – 80 млн шт., пер учнівських – 6995 тис. шт., цегли паленої – 14 млн шт., черепиці – 219 тис. шт., вапна – 3,2 тис. т та багато інших виробів народного господарського призначення, а також видобули 34,5 тис. т кам'яного вугілля та 46,9 тис. т торфу [5, 5,9–12,94].

Особливо вагомою була роль підприємств місцевої промисловості в економіці непромислових регіонів. Так, наприклад, уся обласна промисловість Житомирщини за 1940 р. дала продукції на 45811 тис. крб., і з них підприємства облмісцевпрому – на 11436,4 тис. крб.; більше виробили лише підприємства обллегпрому – на 19811,9 тис. крб. та облхарчпрому – на 13095,1 тис. крб. [6, 35]. Одночасно підприємства місцевої промисловості обслуговували населення метало-побутовим ремонтом, індошовом, ремонтом одягу та взуття. Ці послуги населенню міст і сіл надавали районні та міські промислові комбінати, поєднуючи цю роботу з виробництвом товарів широкого вжитку та іншої продукції. У 1940 р. ними було надано послуг та вироблено продукції на суму 119,4 млн крб., що становило 18% загальної вартості виробленої галуззю продукції [3, 26]. Крім цього, важливе значення мало те,

що місцева промисловість розвивала виробництво у віддалених від промислових центрів районах, залучаючи до продуктивної праці місцеве населення та використовуючи для випуску продукції не тільки фондово сировину, а й місцеві ресурси.

Перед війною в системі Наркомату місцевої промисловості України працювали 73 тис. осіб, у тому числі, робітників – 43719, з яких 20641 працювали на підприємствах республіканських трестів і 23075 – на підприємствах, підпорядкованих облмісцевпромам [3, 30,97; 148, 93–93зв.].

З початком війни, більшість підприємств галузі перепрофілювалася, освоїла й почала випускати військову продукцію. Навіть такі далекі від оборонної промисловості підприємства, як комбінат музичних інструментів та завод пер у Києві, почали постачати армії протитанкові міни й запали для гранат, а пізніше ще й гранати [7, 482]. На підприємствах Сталінської та Ворошиловградської обл. для потреб Південного фронту організували виробництво звичайних і протитанкових гранат, мінометів, мін, кулеметів, шашок тощо [8, 199–201]. На Харківському заводі «Харпластмас» почали виготовляти військово-польовий кабель марок ЛПТК і ПТФ семижильний, а проволочений дріт для його виготовлення поставляли харківські підприємства облмісцевпрому [8, 197].

Подальше просування гітлерівських військ, загарбання ворогом нових територій спонукали до згорання виробництва й повного або часткового вивезення вглиб СРСР обладнання найважливіших підприємств галузі, зокрема металообробних і машинобудівних. Так, повністю були евакуйовані завод «Комінтерн» із Синельниково, обзобудівні заводи з Павлограда та Молочанська, завод сільськогосподарських машин ім. Шевченка з Софіївки, завод ім. Іванова з Одеси, завод пластмас із Харкова, заводи млинарських машин ім. Дзержинського, «Ланцюги Галля» та пер із Києва тощо [3, 6]. Частково були евакуйовані завод «Спартак» із Дніпропетровська, «Емаль-посуд» із Києва, металоштампувальний та патефонний із Харкова, труболиварний із Охтирки, Ніжинський обзобудівний та ін. Всього вглиб країни було вивезено 14 галузевих підприємств республіканського підпорядкування та 545 вагонів цінного обладнання. Детальніше про евакуацію підприємств НКМП УРСР свідчать показники таблиці 1 [9, 72,89].

Табл. 1

Список евакуйованих підприємств республіканського підпорядкування НКМП УРСР

Назва підприємства	Звідки евакуйовано	Кількість евакуйованого обладнання (у вагонах)	Куди евакуйовано
Павлоградський обзобудівний завод	Дніпропетровська обл.	325	Куйбишевська обл.
Завод «Спартак»	м. Дніпропетровськ	10	Чкаловська обл.
Синельниківський завод ім. Комінтерна	Дніпропетровська обл.	42	м. Уфа
Поліграфічна фабрика	Дніпропетровська обл.	2	Сталінградська обл.
Завод ім. Шевченка	Запорізька обл.	41	м. Свердловськ
Молочанський обзобудівний завод	Запорізька обл.	80	Чкаловська обл.
Ахтирський труболіварний завод	Сумська обл.	13	Молотовська обл.
Ніжинський обзобудівний завод	Чернігівська обл.	20	Пензенська обл.
3-тя поліграфічна фабрика	Полтавська обл.	6	Новосибірська обл.
Завод «Словоліття»	Полтавська обл.	6	Новосибірська обл.
Завод пер	м. Київ	41 верстаг	м. Буда
Завод «Ланцюги Галля»	м. Київ	174 верстаги	Тюменська, Омська обл.
Завод ім. Петровського	м. Одеса	дані відсутні	Свердловська обл.
Радіозавод	м. Одеса	дані відсутні	Свердловська обл.

На нових місцях евакуйовані підприємства швидко відновили роботу і виробляли продукцію для потреб Червоної армії й економіки країни, а на базі окремих евакуйованих українських підприємств, були створені нові виробництва. Так, із Павлоградського та Молочанського обзобудівних заводів були створені такі ж заводи в Куйбишеві та Котлубанці Чкаловської обл., на базі заводу «Комінтерн» – завод з виробництва осей в Уфі, зі «Спартака» – завод оцинкованого посуду в Чкаловській обл. [5, 84] та ін. Робота не евакуйованих об'єктів до окупації підпорядковувалася потребам воєнного часу й упродовж грудня 1941 – липня 1942 рр. на неокупованих землях [10, 397] працювали всі підприємства місцевої промисловості. До того ж були організовані нові райпромкомбінати в Дворічанському, Великобурлуцькому, Вільховатському, Боровському та інших районах. При цьому кількість введених у дію підприємств галузі щомісяця збільшувалася. Так, маючи на 1 січня 1942 р. 12 працюючих райпромкомбінатів й 1 обласне підприємство у Ворошиловградській обл., 3 райпромкомбінати у Харківській обл., НКМП УРСР і його обласні структури збільшили їхню кількість у першому півріччі 1942 р. до показників, наведених у таблиці 2 [11, 113].

Табл. 2

Кількість райпромкомбінатів у неокупованих областях у 1942 р.

Область	На 1.02.	На 1.03.	На 1.04.	На 1.05.
Ворошиловградська	15	29	35	37
Харківська	3	4	7	11
Сталінська	–	2	2	2
Всього:	18	35	44	50

Здійснюючи виробничу діяльність у складних умовах, пов'язаних з нестачею обладнання, енергетичних потужностей, сировини, палива, інженерів і кваліфікованих робітників, підприємства галузі виготовляли продукцію для потреб фронтових військових частин і цивільних структур господарювання, товари широкого вжитку, ремонтували військову техніку, надавали послуги населенню. Так, для потреб фронту було освоєно й випущено: 1711 похідних кухонь, 11,1 тис. саперних лопат, 1075 козушків, 2871 саней, 8047 комплектів упряжі, 222 човни, 675 мастилозливачів, 815 залізних пічок, 1715 телефонних катушок, 503 санітарні носилки, вичинено 10408 шкір тощо. Крім цього, на замовлення фронту, виготовлялися станки для прицілу, лежа для гвинтівок, ярма, сідла, тракторні

причепа, кузова для автомашин, бочки металеві, скоби, хомути, ломы, лопати штикові, проводився ремонт обозу, упряжі, чобіт, обмундирування, пошиття одягу та інші роботи. Так, лише на підприємстві м. Куп'янська для військових частин було виготовлено 40 тис. підків, з місцевої сировини пошито 2 тис. шапок-ушанок, 13,6 тис. ватників, 13,6 тис. ватяних штанів, 17 тис. гімнастерок, 2 тис. літніх штанів та багато інших речей [14, 110]. Для потреб армії та населення було організоване виробництво мила, ложок, ножів, гончарного посуду, скла та ряду інших товарів широкого вжитку, а для сільгоспвиробників – запасних частин для тракторів і сільськогосподарських машин, інвентарю. На ряді відновлених відомчих шахтах видобувалося вугілля [11, 119, 133–134; 12, 25; 13, 46].

Більшість підприємств місцевої промисловості під час окупації, особливо через застосування при відступі нацистами тактики «випаленої землі», а також у ході широкомасштабних бойових дій та внаслідок цілеспрямованого знищення майна та техніки радянською стороною перед відступом Червоної армії на початку війни, були майже повністю зруйновані, їхнє обладнання й запаси сировини – знищені, розграбовані або вивезені до Німеччини та Румунії. За період окупації загарбникам вдалося ввести в дію лише незначну кількість майстерень і цехів галузі, які виробляли у невеликих обсягах обмежений асортимент товарів для потреб окупаційної влади. За даними обласних Надзвичайних державних комісій з обліку збитків, заподіяних загарбниками місцевій промисловості, наприклад, у Сталінській обл. було завдано шкоди на суму 28945,2 тис. крб. [15, 152], Вінницькій – 12127 [16, 81], Харківській – 17783,2 [14, 186], Кам'янець-Подільській – 5437,5 [17, 104; 18, 320], Київській – 15162,6, а в м. Києві – 11837,1 тис. крб. [19, 364, 368]. Подібна статистика зафіксована і в інших областях республіки. Загалом (за далеко неповними даними на лютий 1946 р.), збитки галузі становили 413 млн крб. [20, 5].

Таким чином, місцева промисловість, яка в довоєнний період була складовою частиною промислового потенціалу України й виробляла важливу продукцію для забезпечення потреб господарства та соціальної сфери республіки, внаслідок війни та нацистської окупації зазнала величезних руйнувань і збитків. Після визволення регіонів від окупантів, розташовані там підприємства і виробництва галузі, насамперед через руйнування виробничих приміщень і відсутність обладнання, не могли відразу розпочати роботу. Їхня відбудова потребувала величезних фінансових, матеріально-технічних ресурсів і трудових зусиль, а тому розтягнулася на тривалий період.

1. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.*: у 3 т. – К., 1967; *Історія міст і сіл Української РСР*: в 26 т. / Редкол.: П. Тронько та ін. – К., 1967–1976; *Історія народного господарства Української РСР*: у 3 т., 4 кн. / За ред. І. Лукинова. – Т. 3. – Кн. 1. – К., 1985; *Історія Української РСР*: у 8 т., 10 кн. – Т. 7. – К., 1977.; *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945* / Редкол.: І. Герасимов та ін. – К., 2000; *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*: в 2 т. / Відп. ред. В. Смолій. – К., 2011. – Т. 2; та ін.
2. *Тітіка О.О. Місцева промисловість України в початковий період післявоєнного відродження (1943–1944 рр.)* // *Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки*. – Черкаси, 2006. – Вип. 90; *Тітіка О.О. Місцева промисловість України в 1943–1945 рр.: здобутки та проблеми відбудови* // *Україна Соборна. Зб. наук. ст.* – Вип. 4. – Т. 2. – К., 2006; *Тітіка О.О. Функціонування об'єктів місцевої промисловості України в 1943–*

1945 рр. // *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст.* – К., 2007. – Вип. 11; та ін.

3. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*. – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 29.
4. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: док. и мат.: в 3 т. – Т. 3 / Сост.: П. Денисенко и др.* – К., 1985.
5. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 152.
6. *Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: зб. док. і мат. / Редкол.: О. Чорнобровцева та ін.* – К., 1969.
7. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945* / Редкол.: І. Герасимов та ін. – К., 2000.
8. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: док. и мат.: в 3 т. – Т. 1 / Сост.: Д. Григорович и др.* – К., 1985.
9. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 196.
10. *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3 т. – Т. 1. – К., 1975.*
11. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 3.
12. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 5.
13. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 180.
14. *Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг.): Сб. док. и мат. / Сост.: Н. Калужная и др.* – Х., 1965.
15. *Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и мат. / Сост.: А. Грушко и др.* – Донецк, 1980.
16. *Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: Зб. док. і мат. / Редкол.: А. Олійник та ін.* – О., 1971.
17. *Держархів Хмельницької обл.* – Ф. Р-863. – Оп. 2. – Спр. 38.
18. *Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Зб. док. і мат. / Редкол.: М. Мехеда та ін.* – Л., 1969.
19. *Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. док. и мат. / Под ред. П. Тронько.* – К., 1963.
20. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 210.

Lisniak Y.V., Titika E.A. Ukrainian local industry in pre- and post-occupation periods of German-Soviet War the 1941–1945th. In the article the process of the local industry (Mistsevprom) enterprises conversion to military production, the process and the results of the most important industries evacuation to the back areas in the USSR, functioning of non-evacuated enterprises were revealed in the article. The losses caused to the industry by the war and occupation are analyzed. **Key words:** local industry, economy of Ukraine, consumer goods, evacuation.

М. М. Нанівська

ВНЕСОК НАСЕЛЕННЯ БОРИСЛАВА У ПОВОЄННУ ВІДБУДОВУ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МІСТА (1944–1953 рр.)

У дослідженні, на основі опрацьованої історіографії, аналізуються особливості життя населення м. Борислава та його внесок у відбудову економічного потенціалу міста в перше повоєнне десятиліття. Визначено, що саме зусиллями бориславців, а не радянської влади, на цьому етапі були досягнуті довоєнні показники розвитку економіки міста, при тому, що соціально-економічне становище мешканців було вкрай важким, через ідеологічний тиск, репресії, депортації.

Ключові слова: Борислав, соціально-економічне становище, бориславці, нафтовидобувна промисловість.

Зі здобуттям Україною незалежності та за умов її розбудови, виникла потреба іншого трактування нових, замовчуваних або й маловідомих фактів, які можуть змінити світогляд сучасників. У цьому плані актуальними стають питання вивчення окремих аспектів регіональної історії, зокрема проблеми висвітлення особливостей життя і діяльності мешканців Борислава у перше повоєнне десятиліття. Саме у цей час – період апогею сталінського режиму й активного насадження радянської системи – всі міста радянської Західної України, зокрема Борислав та його околиці,